

אריה ארזי - מנחה סדנאות לניהול ומנהיגות, ומרצה על נושאי המנהיגות וניהול בתורה ובתנ"ך.

arye.arzi@gmail.com, 054-6603336 <https://www.aryearzi.com>

מדקויות לשוניות של מדרש לעיון בהתפתחות דמותו של יוסף הצדיק.

על יוסף הצדיק אומר המדרש¹: "רוח הקודש שרתה עליו מנעוריו ועד יום מותו והייתה מנהגת אותו בכל דבר חוכמה"

אנו ודאי לא נחלוק על רבותינו בעלי המדרש, אולם ננסה במאמר זה לעסוק בהתפתחות אישיותו של יוסף הצדיק וכיצד ראה הוא מנקודת המבט הסובייקטיבית שלו את מקומו של הקב"ה בחייו. נפתח במדרש בראשית רבה² המלמדנו שיש דמיון רב מאד בין קורות חייהם של יעקב אבינו ושל בנו האהוב יוסף:

"אמר רבי שמואל בר נחמן: אלה תולדות יעקב, יוסף, לא היה צריך קרא למימר כן, אלא אלה תולדות יעקב ראובן. אלא מה ת"ל יוסף? אלא שכל מה שאירע לזה, אירע לזה. מה זה נולד מהול, אף זה נולד מהול. מה זה אמו עקרה, אף זה אמו עקרה. מה זה אמו ילדה שנים, אף זה אמו ילדה שנים. מה זה בכור, אף זה בכור. מה זה נתקשה אמו בלידה, אף זה נתקשה אמו בשעת לידה. מה זה אחיו שונא אותו, אף זה אחיו שונאים אותו. מה זה אחיו בקש להרגו, אף זה בקשו אחיו להרגו. מה זה רועה, אף זה רועה. זה נשטם, וזה נשטם. זה נגנב שתי פעמים, וזה נגנב שתי פעמים. זה נתברך בעושר, וזה נתברך בעושר. זה יצא לחוצה לארץ, וזה יצא לחוצה לארץ. זה נשא אשה מחוצה לארץ, וזה הוליד בנים בחוצה לארץ. זה ליווהו מלאכים, וזה ליווהו מלאכים. זה נתגדל על ידי חלום, וזה נתגדל ע"י חלום. זה נתברך בית חמיו בשבילו, וזה נתברך בית חמיו בשבילו. זה ירד למצרים, וזה ירד למצרים. זה כלה את הרעב, וזה כלה את הרעב. זה משביע, וזה משביע. זה מצוה, וזה מצוה. זה מת במצרים, וזה מת במצרים. זה נחנט, וזה נחנט. זה העלו עצמותיו, וזה העלו עצמותיו".

כי בדרך כלל לשון המדרש היא קצרה וישירה, ובהתאם לכך ניתן היה לצפות שבנוגע לחלום, המדרש יכתוב זה חלם וזה חלם, או זה חלם ועלה לגדולה וזה חלם ועלה לגדולה, ויש לברר מה טעם מצא המדרש לבחור בניסוח: "זה נתגדל על ידי חלום, וזה נתגדל ע"י חלום". לתשובה לשאלה זו נגיע בסוף המאמר.

נתחיל את הבירור בהשוואה בין חלומו של יעקב בבית אל לחלומותיו של יוסף.

חלום יעקב

"ויחלם והנה סלם מצב ארצה וראשו מגיע השמימה והנה מלאכי אלוהים עלים וירדים בו. והנה ה' נצב עליו ויאמר אני ה' אלוהי אברהם אביך ואלוהי יצחק הארץ אשר אתה שכב עליה לך אתנגנה ולזרעך. והנה זרעך פֶּעַפֶּר הארץ ופרצת ימה וקדמה וצפנה ונגבה ונברכו בך כל משפחות האדמה וברזעך. והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר תלך והשבתיך אל האדמה הזאת כי לא אעזבך עד אשר אם עשיתי את אשר דברתי לך. ויניח יעקב משנתו ויאמר אכן יש ה' במקום הזה ואנכי לא ידעתי. ויירא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלוהים וזה שער השמים. וישפס יעקב בבקר ויבקר את האבן אשר שם מראשיתו וישם אתה מצבה ויצק שמן על ראשה. ויקרא את שם המקום ההוא בית אל ואולם לוי שם העיר לראשונה. וידר יעקב נדר לאמר אם יהיה אלוהים עמדי ושמרני בדרך הזה אשר אנכי הולך ונתן לי לחם לאכל ובגד ללבש. ושבתי בשלום אל בית אבי והיה ה' לי לאלוהים. והאבן הזאת אשר שמת מצבה יהיה בית אלוהים וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך" (כ"ח יב, כא)³.

¹ פרקי דרבי אליעזר ל"ט

² בראשית רבה, פד, ח.

³ כל הפניות המאמר זה הן מספר בראשית

חלום זה כולו מתמקד בקשר בין יעקב לקב"ה. שמו של הקב"ה (בצורותיו והטיותיו השונות) נזכר חמש פעמים בחלום עצמו, ושש פעמים נוספות בתגובת יעקב לאחר שהתעורר מהחלום. אין זה מפתיע מאחר ויעקב – הבורח חסר כל מפני אחיו הרוצה להרגו, מחפש את הגנת הקב"ה ואת קרבתו.

חלומות יוסף

להלן סיפורי שני החלומות של יוסף

חלום ראשון: "וְהִנֵּה אֲנַחְנוּ מְאֻלָּמִים אֲלֻמִּים בְּתוֹךְ הַשָּׂדֶה וְהִנֵּה קָמָה אֲלֻמְתִּי וְגַם נִצְבָּה וְהִנֵּה תִסְבֵּינָה אֲלֻמְתֵיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוֶינּוּ לְאֲלֻמְתִּי." (לז, ז)

חלום שני: "וַיֹּאמֶר הִנֵּה חֲלֻמְתִּי חִלּוֹם עוֹד וְהִנֵּה הַשֶּׁמֶשׁ וְהַיָּרֵחַ וְאַחַד עֶשְׂרֵה כּוֹכָבִים מִשְׁתַּחֲוִים לִי." (שם, ט)

בשני החלומות הללו בולט הנושא המרכזי - יוסף עצמו ומעמדו המורס גבוה גבוה בקרב משפחתו, ואולי אף בעולם כולו. יוסף בחלום, מלא ושבע מעצמו וממעמדו. בשני החלומות אין זכר כלשהוא לקב"ה, יוסף אינו מזכיר אותו כלל, איננו זקוק לו ואינו מבקש את קרבתו.

עמידה בניסיון בבית פוטיפר

גם בהמשך דרכו של יוסף כשהוא נזרק על ידי אחיו לבור, מוצא מן הבור ונמכר לעבד במצרים התורה לא מזכירה פניה כלשהיא של יוסף לקב"ה. הפעם הראשונה שבה מוזכר שם שמיים בסיפור יוסף הוא בסירובו של יוסף להיענות לפיתוייה של אשת פוטיפר. יוסף אומר: "אֵינְנו גְדוֹל בְּבֵית הַזֶּה מִמְּנֵי וְלֹא חָשָׁה מִמְּנֵי מְאוּמָה כִּי אִם אוֹתָהּ בְּאֶשֶׁר אֶת אִשְׁתּוֹ וְאִידָא אֶעֱשֶׂה הַרְעָה הַגְּדֹלָה הַזֹּאת וְחָטָאתִי לְאלוהים" (לט, ט). יוסף אינו רוצה למעול באמון שנתן בו אדונו פוטיפר ולא לחטא לאלוקים וכוונתו ככל הנראה לעבירה על גילוי עריות שעליה מצווים לא רק הוא אלא גם בני נח שביניהם גם אשת פוטיפר. יוסף מזכיר את הקב"ה בהקשר של איסור עריות. אך הוא לא פונה אל הקב"ה ולא מבקש ממנו דבר.

בבית הסהר במצרים

האזכור הבא של שם שמיים הוא כאשר יוסף נמצא בבית הסוהר ומקבל שם תפקיד ומעמד מיוחד. מסתבר שגם בשלב זה יחסו של יוסף לקב"ה לא השתנה.

עדותה החיצונית האוביקטיבית של התורה היא זו המיידעת אותנו על מעורבותו של הקב"ה בחיי יוסף בבית הסוהר: "וַיְהִי ה' אֶת יוֹסֵף וַיְטֵ אֱלֹהֵי חֶסֶד וַיִּתֵּן חֵן וַיְעֲלֵנו שֵׁר בֵּית הַסֹּהַר. וַיִּתֵּן שֵׁר בֵּית הַסֹּהַר בְּיַד יוֹסֵף אֶת כָּל הָאֲסִירִים אֲשֶׁר בְּבֵית הַסֹּהַר וְאֶת כָּל אֲשֶׁר עֲשִׂים שָׁם הוּא הָיָה עֹשֶׂה. אִין שֵׁר בֵּית הַסֹּהַר רָאָה אֶת כָּל מְאוּמָה בְּיַדוֹ בְּאֶשֶׁר ה' אִתּוֹ וְאֲשֶׁר הוּא עֹשֶׂה ה' מִצְלִיחַ" (לט, כא-כג). זה הסבר שניתן על ידי המספר המקראי בקודש, אך התורה איננה כותבת **שיוסף עצמו מרגיש בחסדו של הקב"ה** או מייחס את הצלחותיו שלו לקב"ה.

נראה כי במהלך הזמן בו היה יוסף במאסר בבית הסוהר התחילו ניצני השינוי בזיקה של יוסף אל הקב"ה. יוסף פונה אל שר המשקים ושר האופים ואומר להם: "מִדּוּעַ פְּנִיכֶם רְעִים הַיּוֹם. וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו חֲלּוֹם חֲלַמְנוּ וּפְתָר אִין אִתּוֹ וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם יוֹסֵף הָלֹא לְאלוהים פְּתָרְנִים סִפְרוּ נָא לִי" (מ, ז-ח). זו הפעם הראשונה בה מכיר יוסף בצורך לזכות בעזרת ה' כפי שפרש

הרמב"ן⁴: "והנכון בעיני, כי אמר: הלא לאלוהים פתרונים בכל חלומות הנעלמים והסתומים, והוא יכול להודיע פתרון חלומכם ואם הוא נעלם בעיניכם, ספרו נא לי, אולי יישר בעיניו לגלות סודו אלי." "

למרות האמור יוסף עדיין לא נמצא בקשר עם הקב"ה ולא פונה אל ה' בתפילה ובבקשה שהקב"ה יפדה אותו מבור השבי, אלא מבקש את עזרת שר המשקים באומרו: "כי אם זכרתני אֶתְּדָּ כְּאִשֶׁר יִיטַב לְךָ וְעָשִׂיתָ נָא עִמָּדִי חֶסֶד וְהִזְכַּרְתֵּנִי אֶל פְּרֹעָה וְהוֹצֵאתֵנִי מִן הַבֵּית הַזֶּה." (שם יד). דבר זה נחשב בעיני בעלי המדרש כעוון ליוסף: "אֲשֶׁרִי הִגְבֵּר אֲשֶׁר שָׁם ה' מִבְּטַח (תהלים מ, ה), זֶה יוֹסֵף. (תהלים מ, ה): וְלֹא פָנָה אֶל רְהָבִים, עַל יְדֵי שֶׁאָמַר לְשֶׁר הַמְּשָׁקִים (בראשית מ, יד): זְכַרְתֵּנִי וְהִזְכַּרְתֵּנִי, נִתְּוֹסֵף לוֹ שְׁתֵּי שָׁנִים." (בראשית רבה פ"ט):

יוסף בעומדו לפני פרעה

התורה לא מספרת מה התחולל בנפש יוסף באותם שנתיים מאז יצא שר המשקים לחופשי ועד לחלומותיו של פרעה, אולם נראה כי בשנתיים אלו עברה אישיותו של יוסף שינוי משמעותי ביותר, ובמהלכן הבין והפנים כי הקב"ה הוא האחראי לכל הקורות אותו מאז שהורד מצרימה.

תורתנו תארה במדויק מה התרחש כאשר נקרא יוסף מבית האסורים לעמוד לפני פרעה ונתבקש לפתור את חלומות פרעה: "וַיַּעַן יוֹסֵף אֶת פְּרֹעָה לֵאמֹר בְּלִעְדֵי אֱלֹהִים יַעֲנֶה אֶת שְׁלוֹם פְּרֹעָה" (מא, טז). בהמשך דבריו של יוסף לפרעה⁵ נזכר שם האלוקים ארבע פעמים נוספות, יוסף לא מדבר על עצמו ועל יכולותיו, מדבריו נראה שבמכוון הוא אינו מדגיש את יכולותיו שלו בפתרון החלום, כל תפקידו הוא להביא אל פרעה את דבר האלוקים.

יתכן שאמונתו העמוקה ביותר של יוסף באלוקים אשר נתן ליוסף את היכולת לפתור את החלום, הקרינה והשפיע על פרעה עצמו שהכיר באלוקים וביכולת של יוסף להבין את דבר אלוקים באומרו: "וַיֹּאמֶר פְּרֹעָה אֶל עֶבְדֵי הַנְּמַצָּא כֹּה אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ. וַיֹּאמֶר פְּרֹעָה אֶל יוֹסֵף אַחֲרֵי הוֹדִיעַ אֱלֹהִים אוֹתָדָּ אֶת כָּל זֹאת אֵין נְבוֹן וְחָכָם כְּמוֹדִי".

בתקופה מאוחרת יותר היה זקוק פרעה אחר, לאותות, מופתים, דיונים וויכוחים עם משה רבנו, ולעשר מכות עד שהכיר באלוקים, ובניגוד גמור לכך הרי שפרעה שעימו דיבר יוסף, נפעם מאמונתו העמוקה של יוסף ומכיר בקב"ה מיידית וללא היסוס.⁶

יוסף נותן שמות לבניו

"וַיִּקְרָא יוֹסֵף אֶת שֵׁם הַבְּכוֹר מְנַשֶּׁה כִּי נִשְׁנִי אֱלֹהִים אֶת כָּל עַמְלִי וְאֶת כָּל בֵּית אָבִי. וְאֶת שֵׁם הַשֵּׁנִי קָרָא אֶפְרַיִם כִּי הִפְרִנִי אֱלֹהִים בְּאֶרֶץ עֲנִי (מא, נא-נב)

הביטוי: "נִשְׁנִי אֱלֹהִים" קשה לפירושו. נראים בעיני דברי האלשיך הקדוש האומר: "אך הוא כי נתן אל לבו באשר ה' אתו כי לא אל חנם הורד שם. אם לא להקדים שכינה במצרים שיהיה הוא מרכבה אליה." רעיון דומה מביע הרש"ר הירש האומר: "את אסוני ואת משפחתי עשה לי אלוקים לנושים, מה שעד כה נראה לי כאסון וכהתעללות אלוקים

⁴ בפרושו על האתר, בדרך זו הלכו גם הרד"ק ומפרשים נוספים.

⁵ (מא, כה-לב)

⁶ נקודה מעניינת נוספת היא שדווקא במפגש זה, בו יוסף מתנהג בענווה בניגוד גמור ליוסף בעל החלומות, דווקא כאן מגלה פרעה את יכולותיו באומרו: "אֵין נְבוֹן וְחָכָם כְּמוֹדִי"

עשאו כלי שרת לעצב את אושרי". לעומת הקושי בהבנת דברי יוסף בביטוי: "נשני אלוהים", הרי ברור כי בנתינת השם אפרים לבנו הצעיר מביע יוסף את תודתו לקב"ה. מכל מקום ברור כי בנתינת שמות לשני בניו מביע יוסף את אמונתו העמוקה בהנהגת אלוקים ובהשגחה הפרטית של הקב"ה.

מפגש יוסף עם אחיו

לאחר נאום יהודה יוסף מתוודע לאחיו

" ויאמר יוסף אל אחיו אני יוסף העוד אבי חי ולא יכלו אחיו לענות אתו כי נבהלו מפניו. ויאמר יוסף אל אחיו גשו נא אלי ויגשו ויאמר אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אתי מצרימה. ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אתי הנה כי למחיה שלחני אלוהים לפניכם. כי זה שנתים הרעב בקרב הארץ ועוד חמש שנים אשר אין חריש וקציר. וישלחני אלוהים לפניכם לשום לכם שארית בארץ ולהחיות לכם לפליטה גדלה. ועתה לא אתם שלחתם אתי הנה כי האלוהים וישמיני לאב לפרעה ולגאון לכל ביתו ומשל בכל ארץ מצרים. (מה, ג-ח)

המלבי"ם מבאר את דברי יוסף: " ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אתי הנה"

לדברי המלבי"ם, יוסף שלא יכול היה לדעת מה בליבם של האחים כיון בדבריו למספר אפשרויות: שיתכן ואחיו מתעצבים ומתחרטים על מכירתו, יתכן ויש בהם חרון על שמכרוהו למצרים ששם עלה לגדולה ואילו היו מוכרים אותו למקום אחר לא היה עולה לגדולה, והם מתוסכלים מכך שלא נתמלא חפצם לנקום בו, ויתכן שהם חוששים עכשיו מנקמת יוסף שיגמול להם על רעתם. כנגד כל האפשרויות האלה אומר להם יוסף: אין בליבי מאומה עליכם כי כולנו מופעלים על ידי הקב"ה שגלגל את הדברים כך " וישלחני אלוהים לפניכם לשום לכם שארית בארץ ולהחיות לכם לפליטה גדלה. " יוסף מסיר מעליהם את האחריות למעשה מכירתו וחוזר פעם נוספת על תפקידו של הקב"ה באומרו: " ועתה לא אתם שלחתם אתי הנה כי האלוהים בנאומו יוסף מציין שלוש פעמים את הקב"ה ותוכניתו כמי שמניעים את כל מה שהתרחש.

לאחר פטירת יעקב

אחי יוסף חששו מנקמתו של יוסף שנדחתה לדעתם עד פטירת אביהם, לכן הם באים ליוסף עם צוואה כביכול של יעקב לפיה יעקב מבקש מיוסף לסלוח להם. הם גם חשים שלא נעשה צדק כל עוד הם לא באו על עונשם ולכן הם מציעים ליוסף: " וילכו גם אחיו ויפלו לפניו ויאמרו הגנו לך לעבדים" (ג, יח). בתשובתו לאחיו חוזר יוסף על דבריו לעייל, תוך מאמצים לשכנע אותם בכנות דבריו: " ויאמר אליהם יוסף אל תיראו כי התחת אלוהים אני. ואתם חשבתם עלי רעה אלוהים חשבה לטובה למען עשה פיום הנה להחיות עם רב. " יוסף מאמין בכל ליבו בהשגחה הפרטית שהביאה אותו למקומו ואין בליבו מאומה על אחיו.

גם בצוואתו של יוסף לאחיו עולה התובנה של יוסף כי הכל בידי ומידי שמיים, ברור לו כי התוכנית האלוקית היא להוציא את בני ישראל ממצרים והוא נחוש בדעתו לצאת איתם. יוסף משביע את בני ישראל: " וישבע יוסף את בני ישראל וישאל לאמר פקד ופקד אלוהים אתכם והעלתם את עצמתי מצה" (נ, כד).

מה רב המרחק שעבר יוסף מנער בעל חלומות שאין בהם מקום לקב"ה, ליוסף זקן ושבע ימים שמבין את מקומו של הקב"ה המנהיג את עולמו כרצונו.

כעת נוכל להשיב לשאלה בה פתחנו: מדוע התנסח המדרש "זה נתגדל על ידי חלום, וזה נתגדל ע"י חלום". ולא כתב זה חלום וזה חלום, או זה חלום ועלה לגדולה וזה חלום ועלה לגדולה. תשובתנו היא שאי אפשר להשוות בין חלומות יעקב לחלומות יוסף. חלומות יעקב המלאים ביראת אלוקים אכן העלוהו לגדולה, אבל חלומותיו של יוסף עצמו - חלומות שאין בהם שם שמיים כלל, אלה לא העלוהו לגדולה, אדרבא הם הורידוהו לבור שחת ולבית האסורים. החלום שהעלה את יוסף לגדולה הוא חלום פרעה כפי שפרש רש"י⁷: " וזה נתגדל על ידי חלום. של פרעה".

⁷ רש"י על בראשית רבה פ"ד: ו, י, וכך פרש גם עץ יוסף

